

Menschlichkeit. Koalitionsvertrag zwischen CDU, CSU und SPD. 11.11. 2005. – Berlin, 2005. – 190 S. **8.** Fischer, J. Die Rueckkehr der Geschichte. Die Welt nach dem 11. September und die Erneuerung des Westens / J. Fischer. – Koeln: Verlag Kiepenheuer&Witsch, 2005. – 304 S. **9.** Colschen, L. Deutsche Ausssenpolitik / L. Colschen. – Paderborn: Wilhelm Fink, 2010. – 461 p. **10.** Auswaertige Kultur – und Bildungspolitik. – Berlin: Auswaertiges Amt, 2003. – 105 S. **11.** Bericht zur Auswaertigen Kulturpolitik 2005/2006. – Berlin: Auswaertiges Amt, 2004. – 46 S. **12.** Kulturelle Zusammenarbeit // Auswaertiges Amt [Electronic resource]. – 2012. – 19 January. – Mode of access: http://www.auswaertigesamt.de/DE/Aussenpolitik/RegionaleSchwerpunkte/Russland/Russland-Zivilgesellschaft-Kultur_node.html.

УДК 342+477

Шматко І. В.

ІДЕОЛОГІЯ ПРАВА ТА АКсіОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ МОДЕРНОЇ ДЕРЖАВИ

У статті проаналізовано зв'язок ідеології, права та аксіологічних засад сучасного державотворення. Розглянуто з політологічних позицій зв'язок між неолибералізмом та домінуючими уявленнями про право, відповідальність, суспільство та вину.

Ключові слова: ідеологія, вина, свобода волі, раціональний індивід, відповідальність, Критичні правові дослідження, імморалізм, теологія, нормативність.

В статье проанализирована связь идеологии, права и аксиологических основ современного строительства государства. Рассмотрено с политологических позиций связь между неолиберализмом и доминирующими представлениями о праве, ответственности, обществе и вине.

Ключевые слова: идеология, вина, свобода воли, рациональный индивид, ответственность. Критические правовые исследования, имморализм, теология, нормативность.

The paper analyzes the relationship of ideology, law, and axiological foundations of the modern state building. The article examines the relationship between neoliberalism and the dominant ideas about law, responsibility, society, and the guilt.

Keywords: philosophy, guilt, free will, rational individual, responsibility, critical legal studies, immorality, theology, normativity.

Актуальність теми дослідження визначається суспільними змінами, які відбуваються з 70 – х років ХХ ст. і мають довготривалі наслідки. Тенденції в економіці, політиці та соціальній сфері, посилені фінансовою кризою та економічною рецесією [6], відображаються і на правовій реальності та пануючих уявленнях людей про державу і право, їх легітимність, мету та функції. Зрозуміти ці тенденції та динаміку у їх

власному складному переплетенні дуже важливо для соціальних наук та суспільства загалом.

Автор статті ставить за мету проаналізувати – яким чином ідея автономного і раціонального індивіда та нормативність права зумовлює його ідеологічну функцію, а також – яким чином неоліберальний поворот зумовив посилення названих тенденцій.

Відповідно до мети сформульовано такі завдання: визначити зв'язок, що існує між правом та ідеєю автономного і раціонального індивіда, проаналізувати, як нормативність права формує нашу оптику соціального аналізу та оцінки, які ми надаємо тим чи іншим суспільним явищам, сформулювати, яким чином співвідноситься ідея соціальної зумовленості явищ, що регулюються правом, з неолібералізмом.

Ідея про те, що право є ідеологічним – не нова. Право, як і будь – яке соціальне явище, є породженням певного часу, місця, соціальних сил, а отже не є універсальним. Одночасно право не є нейтральним. Воно відображає та формує певні цінності та установки, вплетені у складну динаміку соціальної матерії. Схожі ідеї можна знайти у багатьох філософів, соціологів, антропологів, істориків. На сьогоднішній день такі ідеї можна назвати навіть частиною певного «здорового глузду» соціальних наук.

Існує безліч досліджень, в яких автори показують детермінанти, що вплинули на право. Втім, все ж наведемо один приклад. Історик Перрі Андерсон у своїй роботі *Lineages of the Absolutist State* аналізує «нове відкриття» римського права у Західній Європі та його вплив на економіку: «Економічно відновлення та введення класичного цивільного права дуже сприяло зростанню вільного капіталу в місті та країні, адже головною відмінною рисою римського приватного права була концепція абсолютної і безумовної приватної власності» [4, 23 – 24].

Одним із найвідоміших мислителів серед критиків права є Карл Маркс, в ідейній спадщині якого можна виділити дві основні лінії критики. Позиції Маркса змінювалися протягом його життя: від поширення на сферу права засад критики релігії Фейербаха, за якою релігія є наслідком самопроектування людиною своїх рис на світ і оформлення їх як «вищих трансцендентних сил», і закінчуючи визначенням права як надбудови до базису продуктивних сил та виробничих відносин. Так чи інакше, але К. Маркс пов'язував право з розвитком суспільства, вважав, що воно обумовлюється суспільними змінами та не є абсолютно автономним.

Важливим етапом у розумінні природи та особливостей феномену права також стали Критичні правові дослідження. Дослідження представників цього напрямку зіграли важливу роль у теорії права англословних країн. Їх відмінність від усіх попередніх досліджень права як соціального феномену і зв'язку права та ідеології полягає в тому, що їх авторами були юристи, які взяли на озброєння методи інших дисциплін, а отже застосували міждисциплінарний підхід. Це дозволило їм також говорити про обумовленість права суспільними процесами.

Право в рамках цієї течії розглядається як засіб маскування політики та її легітимізації. Правові дискурси, як підкреслюють представники Критичних правових досліджень, насичені категоріями та образами, котрі безкінечною кількістю різноманітних способів виправдовують існуючий соціальний лад, виставляючи останній як «природний», необхідний та справедливий [8, 370]. Вони вважають, що віра в об'єктивність та незалежність права є ідеологічно зумовленою, а отже – виступають проти правового позитивізму.

Важливо зазначити, що під ідеологією в даному випадку ми розуміємо «систему ідей, уявлень певної людини або соціальної групи» [3], направлених на збереження соціального ладу [8, 22].

Справді, складно заперечувати те, що сучасне суспільство будується на вірі в закон. Не дарма стільки уваги приділяється в суспільстві правозахисту та боротьбі з корупцією. Дискурс «права людини» та вимога виконувати закон є одними з основних для політиків, громадських організацій, профспілок та протестуючих груп, а «законність» – одним з основних легітимуючих засобів у модерній державі та відповідному їй модерному суспільстві.

Така апеляція до права, яке є за своєю природою нормативним, одночасно пов'язана з нормативністю моралі і свідомості. Під нормативністю ми маємо на увазі такі способи регламентації поведінки та оцінки дійсності, що орієнтуються на певну встановлену заздалегідь норму, імператив, який є універсальним, тобто має застосовуватися до всіх подібних випадків. Класичними прикладами нормативної регламентації є, наприклад, християнські норми: «не вбий», «не вкради» та ін.

У цьому контексті яскравим прикладом виступає недавня заява депутата від парламентської політичної партії ВО Свобода Ігоря Мірошниченка з приводу всиновлення сиріт. «Ми [ВО «Свобода» - авт.] вважаємо, що про українських дітей, які з якихось причин не мають батьківської опіки, має піклуватися сама Україна». Так депутат пояснив бажання партії заборонити всиновлення сиріт з українським громадянством [13]. Якщо проаналізувати цей вислів, то стає зрозумілим, що обґрунтування такої позиції є нормативним. Депутат не орієнтується на фактичну ситуацію в країні, не аналізує наявний стан, у той же час апелюючи до певної «повинності», норми: «має піклуватися Україна». Рішення щодо фактичного стану справ, за переконанням депутата, має прийматися на основі того, що «мало би бути».

Домінування нормативної свідомості також можна простежити на прикладі популярної культури, що відображає панівні цінності та оцінки суспільства. Серіали та кінофільми переповнені героями, які відтворюють нормативну логіку.

Таким чином, можна стверджувати, що домінування нормативного правового дискурсу тісно переплетено з нормативною свідомістю, а отже – нормативним моральним судженням. Правова реальність до певної міри зумовлює моральне судження в позаправовому полі. Можемо

стверджувати, що правовий феномен є, таким чином, тісно пов'язаним з більш широким суспільним процесом, домінантним моральним судженням та оцінкою. При цьому важливо зазначити, що гегемонія нормативної моралі детермінує уявлення про те, що всяка мораль є лише нормативною, а отже всяка дія має бути зумовленою абстрактною нормою, а не, наприклад, розрахунком. Сам розрахунок, таким чином, визначається як аморальний.

Феномен нормативності варто шукати у способах легітимації сучасного суспільства. Так, варто зазначити, що легітимність модерної держави та суспільства, як і легітимність будь – якого стратифікованого суспільства, засновується на визнанні його справедливим. Причому, якщо домодерні устрої засновувалися на відвертих есенціалістських міфах про кров, яка визначала те чи інше положення та відсилку до божої волі, то модерні суспільства імпліцитно апелюють до автономності індивіда від зовнішніх детермінацій та його раціональності. Крайньою формою такого судження є загальновідомий вираз Маргарет Тетчер про те, що «суспільства не існує». Цю ж ідею імпліцитно містять, наприклад, і концепція суспільного договору, яку й донині використовують визнані політичні мислителі в США: Роберт Нозік та Джон Ролз, і лібертаріанська концепція індивідуального суверенітету (концепція власності на себе, self – ownership), представлена Мюрреєм Ротбардом та іншими.

При цьому характерно, що ідея автономного та раціонального індивіда структурно нагадує метафізичну суперечку про свободу волі. Так, сучасний філософ Мішель Онфре відзначає саме свободу волі як ідею, що лежить в основі всякого права: «...юдео – християнська епістема утворює концептуально-ментальну імперію, розливу по всіх капілярах цивілізації та культури», – каже французький філософ. Він наводить два приклади на підтвердження своєї тези. Одним з таких прикладів є феномен права. М. Онфре стверджує: «відсутність хреста у залі суду ще не гарантує незалежності правосуддя щодо панівної релігії» [11, 59].

М. Онфре вважає, що самі засновки юридичної логіки походять з Книги Буття. «Апарат, техніка та метафізика закону прямо впливає з того, чого вчить байка про первісний рай. Це історія про людину, що є вільною, а отже, готовою відповідати за свої вчинки, а отже, потенційно винною. Оскільки вона наділена свободою, то може обирати між тими чи тими можливостями, або надавати перевагу одним можливостям замість інших. Тож будь-яка дія спричинена вільним вибором, осмисленою та явною доброю волею», – каже філософ. Саме це, на його думку, легітимізує відповідальність, а отже і право. [11, 61]

М. Онфре як прихильник Фрідріха Ніцше в даному випадку продовжує його думку. Знаменитий німецький філософ також пов'язує ідею про «вільну волю» з вірою, називаючи її «найсумнівнішим фокусом теологів, який тільки існує» [10, 583]. Він стверджує, що поняття «вільної волі» було створено з метою «зробити людство «відповідальним». «Людей мислили «вільними», щоб їх можна було судити й карати, – щоб вони

могли бути винними: отже, кожна дія мала мислитися як навмисна, а джерело кожного вчинку – таким, що міститься у свідомості» [10, 583], – зазначає Ф. Ніцше. «Ніхто не відповідальний за те, що він взагалі існує, що він має такі – то і такі – то якості, що він знаходиться в цих обставинах... Він не є наслідком власного наміру, волі, мети...», – стверджує німецький філософ [10, 584].

Схожі думки також ми можемо знайти й у Г. В. Ф. Гегеля в його роботі «Хто мислить абстрактно?». Гегель пише про вбивцю, якого ведуть страчувати. «Для натовпу він вбивця – і тільки. Дами, може статися, відмітять, що він сильний, гарний, цікавий чоловік. Таке зауваження обурить натовп: як так? Вбивця – красивий?

Знавець людської душі проаналізує перебіг подій, що сформували злочинця, виявить у його житті, у його вихованні вплив поганих стосунків між його батьком та матір'ю, побачить, що колись ця людина була покарана за якусь незначну провину надто суворо, і це озлобило його проти громадянського порядку, змусило його до спротиву, який обумовив те, що злочин став для нього єдиним способом самозбереження. От це й називається «мислити абстрактно» – розпізнавати у вбивці лише одне абстрактне – що він убивця й називанням такої якості знищувати в ньому все інше, що і складає людське єство» [6].

М. Онфре говорить у цьому контексті про «християнський атеїзм». Зрозуміти, що він має на увазі, легко, якщо згадати аналогічні міркування Ж. – П. Сартра. Класик французької філософії пише: «Коли близько 1880 року деякі французькі професори намагалися виробити світську мораль, вони заявляли приблизно так: «Бог – марна й дорога гіпотеза, і ми її відкидаємо. Однак для того, щоб існувала мораль, суспільство, світ культури, необхідно, щоб деякі цінності сприймалися всерйоз і вважалися існуючими а ргіогі. Необхідність бути чесним, не брехати, не бити дружину, мати дітей та ін. повинна визнаватися апріорно. Отже, потрібно ще трохи попрацювати, щоб показати, що цінності все ж існують як скрижалі у світі, навіть якщо бога немає. Інакше кажучи, ніщо не змінюється, якщо бога немає... Ми збережемо ті ж норми чесності, прогресу, гуманності; тільки бог перетвориться в застарілу гіпотезу, яка спокійно, сама собою відімре» [12].

Тут також доречно буде знову згадати й про К. Маркса, який вважав критику релігії передумовою для будь – якої іншої критики. Як пам'ятаємо, для німецького філософа критика неба стає критикою землі, критика релігії – критикою права, а критика теології – критикою політики.

Ідея автономного та раціонального індивіда, або ж свободи волі, таким чином, уможливило гегемонію судження, яке визначає як справедливе таке суспільство, де кожен отримує «по заслугах». За такої моделі порушники закону отримують справедливе покарання, а бідні стають бідними саме тому, що вони не заслужили більшого. На противагу тому і цілком у згоді з веберівським, суголосним з протестантством концептом, «багатими» стають через власний «успіх», тому що «багато

працювали». Успіх є детермінованим зусиллями індивіда, а не його походженням чи зовнішніми умовами, а зусилля є результатом вільного вибору індивіда.

У цьому контексті є доволі цікавими ті зміни в публічному дискурсі, які ми можемо спостерігати з 70 – х років ХХ ст., коли ідейну гегемонію захопив неолібералізм. Згорання соціальних програм та явище, що отримало назву «криміналізації соціальних проблем», легітимуються риторикою, яка підкреслює індивідуальну відповідальність індивіда за його економічний та правовий стан. Іншими словами, все частіше соціальні проблеми не визнаються спільними для всього суспільства, а вважаються особистою справою кожного індивіда. Французький соціолог П'єр Бурдьє з цього приводу зазначав: «Від початку вона [неоліберальна теорія – авт.] ґрунтувалася на загрозливій абстракції. В ім'я вузького і прямолінійного трактування раціональності як індивідуальної раціональності, вона виносить за дужки економічні й соціальні чинники раціональних орієнтацій і економічні та соціальні структури, що є умовою їх застосування» [5]. Знаменитий соціолог також зауважив, що конструюючи ідею на ідеальному рівні, неолібералізм одночасно діалектично матеріалізує її, втілює в життя, таким чином, створюючи основи для відтворення себе й на ідейному рівні. Або ж, якщо транскрибувати те саме в термінах П. Бурдьє, «десоціалізована та деісторизована «теорія» таким чином *«робить себе правдивою* та емпірично доказовою». «Реалізувати віру в атомізованого індивіда через створення роз'єднання колективностей, створення ізольованих індивідів у дійсності. Так неоліберальна теорія конструє реальність, яку, начебто, описує, «наприклад, через індивідуалізацію зарплат та кар'єр як функцію індивідуальних компетенцій, з наступною атомізацією працівників» [5].

Отже, ми можемо побачити, що право виконує ідеологічну функцію зі збереження наявного соціального порядку, одночасно вплітаючись у неоліберальний ідеологічний та політичний поворот останніх десятиліть. Нормативність права, як і апеляція до моральних норм, служить заміном тому, щоб шукати соціальні детермінанти явищам, які прийнято називати «злочинами». Альтернативою в такій ситуації виступає ідея автономного від соціальних обумовленостей та раціонального, а отже – вільного від ірраціональних мотивацій індивіда. Право, таким чином, приховує дійсність та творить «хибну свідомість», легітимуючи наявний соціальний порядок тим, що виносить соціальні проблеми із сфери відповідальності держави та суспільства.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Andrew Altman Critical Legal Studies: A Liberal Critique.: Princeton University Press New Jersey 1990. – 206 p.
2. Richard W. Bauman Critical Legal Studies : A Guide to the Literature. Contributors / Richard W. Bauman. – Boulder : Westview Press 1996. – 279 p.
3. Альтюссер Л. Идеология и идеологическое аппараты государства [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/ 2011/3/al3.html>.
4. Андерсон,

Перри. Родословная абсолютистского государства. М.: Издательский дом «Территория будущего», 2010. – 512 с. **5.** Бурдьё П. Сутність неолібералізму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://commons.com.ua/?p=9295>. **6.** Гегель Г. В. Ф. Кто мыслит абстрактно? [Электронный ресурс]. Фридрих Вильгельм Гегель. – Режим доступа: <http://philosophy.ru/library/hegel/abstr.html> **7.** Кліман Е. Що лежить в основі великої рецесії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://commons.com.ua/?p=13988>. **8.** Мангайм К. Идеологія та утопія. – К.: Дух і Літера, 370 с. **9.** Мережко А. А. История между народно – правовых учений / А.А. Мережко. – К. : Таксон, 2006. – 492 с. **10.** Ницше Ф. Сочинения в 2 т. Т. 2 / Пер. с нем. – М.: Мысль, 1990. – 829 с. **11.** Онфре М. Трактат атеології. Фізика метафізики. – К. : Ніка – Центр, 2010. – 216 с. **12.** Сартр Ж. – П. Екзистенціалізм – це гуманізм [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://scepis.ru/library/id_545.html. **13.** Свобода выступила против усыновления украинских детей иностранцами [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://focus.ua/politics/257523>.